

AZƏRBAYCANDA DƏRSLİKLƏRİN MEYDANA GƏLMƏSİ TARİXİNDƏN

Səfərova Sevdə

Bakı Dövlət Universiteti

Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi kafedrası

baku_2007@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan tədris ədəbiyyatının xüsusilə, dərslərlərin yaranması və inkişaf tarixi analiz olunur, antik dövr dərslərləri haqqında məlumat verilir. Dərslərlərin kütləvi çapına başlanması məsələlərinə aydınlıq gətirilir. Məqalədə həmçinin dərslərlərin tərif, müxtəlif dövrlərdə necə istifadə edilməsi və hansı üsullarla çoxaldılması, daşbasma və litoqrafiya üsulu ilə dərslər çapı, əlyazma üsulu ilə çoxaldılan dərslər olması barədə danışılır. XVII-XIX əsrlərdə yaradılmış dərslər haqqında məlumat verilmişdir. Azərbaycanda dərslər sahəsində böyük xidmətlər göstərmiş ziyalılar və onların çap etdikləri dərslər barədə məlumat verilmiş, bəzi dərslər təhlil edilmişdir. Xüsusilə ana dili dərslərlərinin çapı sahəsindəki nailiyyətlər və mərhələli şəkildə göstərilmişdir.*

Açar sözlər: dərslər, elm, təhsil, əlifba

Ключевые слова: учебник, наука, образование, азбука

Key words: textbook, science, education, alphabeth

Giriş

Bəşəriyyət tarixinin ilk dövrlərindən bilik və təcrübəsini gələcək nəsillərə ötürmək zərurəti özünü göstərmişdir. 4,5 mln il bundan əvvələ aid olan gil lövhələr üzərində yazılmış şumer mətnlərini müəyyən oxucu qrupuna ünvanlanmış dərslər hesab etmək olar. Təsədüfi deyil ki, ilk çap kitablarından biri Donatenin eramizin IV əsridə yazdığı "Latin qrammatikası" dərsləri olmuşdur. Bizim eradan təxminən 300 il öncə yazılmış Evklidin "Başlangıç" əsəri də İngiltərə məktəblərində XIX əsrin sonlarına qədər həndəsədən dərslər kimi istifadə olunmuşdur [8, 210].

Antik dövr alimlərinin çoxlu sayda dərslər hazırladıqları da tarixə məlumdur. Qeyd edək ki, XVI əsrə qədər Avropada məlum olan ən qədim dərslər elmin və təhsilin əsas dili olan latın dilində hazırlanmışdır. Bu dərslər materallar Bibliyadan parçalardan və şerlərdən ibarət olmuşdur. Şərqdə, xüsusilə İslam ölkələrində, Qurani-Kərimlə bağlı, onun düzgün tələffüzü, qiraəti və s. ilə bağlı müxtəlif dərslər xarakterli kitabların yazılması və çoxlarının da bu günümüzdə çatması danılmazdır.

Ümumiyyətlə tədris ədəbiyyatının ayrıca bir tip kimi yaranması XVII əsrdən başlanmışdır. Bu dövrə qədər bəşəriyyət tədris üçün sistemləşdirilməsini vacib edən kifayət qədər məlumat toplamışdır. XVII əsrdə çex pedoqoqu Yan Komenski ilk şəkili tədris kitabını, "Rəsmlərdə əşyalar aləmi" (1658) dərslərini tərtib edir. Əsas didaktik prinsipləri realizə etdiyi və tədris ədəbiyyatının tipoloji xüsusiyyətini işlədiyi bu kitabla o, tədris prosesində tədris ədəbiyyatının rolu və mahiyyətinin təməlini qoymuşdur [8, 211].

Dərslərlərin kütləvi istehsalı da bəşər tarixinin inkişafında 2-ci inqilab hesab edilən XV əsr kitab çap dəzgahının İohann Quttenberg tərəfindən icad edilməsindən sonraya təsadüf edilir. Dərslərlərin tərifini Prof. B.V.Allahverdiyev "Ümumi kitabşünaslıq" kitabında belə vermişdir: Hər hansı tədris müəssisələrinin tədris proqramları əsasında yazılan, elmin və texnikanın son nailiyyətlərinə, inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə yazılan nəşr kitabı tipinə dərslər deyilir [3, 297].

Təsədüfi deyildir ki, XX əsrə qədər əksər yaxın Şərq və Orta Şərq ölkələrində dərslər kimi istifadə olunmuş hələlik elmə məlum olan ilk çap kitabı–dərslər böyük Azərbaycan alimi Nəsrəddin Tusinin "Təhriri-Öqlidis" əsəridir. Bu kitabın ilk nəşri 1594-cü ildə Roma

DOI:10.30546/gdu.2023.158-162

şəhərində “Mediçi” mətbəəsində ərəb dilində işıq üzü görmüşdür. Evklidin “Əsaslar” əsərini yenidən işləyən N.Tusi 1248-ci ildə tamamlamış olduğu bu əsərini “Təhriri-Öqlidis” – “Evklidin şərh” adlandırmışdır. Bu əsər Avropada böyük marağa səbəb olmuş, alimlərin diqqətini çəkmişdir. Həndəsə elminin inkişafına təkan vermiş əsər daşbasma üsulu ilə kitab çapı ixtira edildikdən sonra müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dillərdə nəşr edilərək yayılmışdır [2, 423].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin ədəbi dil kimi formalaşması və onun tədrisi XVI əsrdə Azərbaycan məktəblərində təlim dilinə çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Azərbaycanda ana dilində yaranan dərslərlərin tarixi XVII əsrdən başlanır. Belə ki, XVII əsrdə yaşamış Saib Təbrizinin ana dilində yazdığı kitabdan uzun müddət məktəblərdə dərslər kimi istifadə edilmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycanın təhsil ocaqlarında təlim dili kimi ana dilinin bərpa edilməsi uğrunda mübarizəyə, ilk növbədə, o dövrün məktəbləri üçün yazılmış tədris vəsaitlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmək təşəbbüsləri ilə başlanmışdır. Əlbəttə, o dövrün tarixi şəraitində məhz bu kimi vasitələrdən istifadə etmək imkan daxilində idi. Onsuz da ana dilinin təlim dili kimi tətbiqi üçün lazımi dərslər kitablarının mövcud olması əsas şərtlərdəndir. Səfəvi dövründən sonra təhsil ocaqlarında Azərbaycan dilinin sıradan çıxarılmasına imkan verən əsas amillərdən biri bu dildə lazımi dərslər vəsaiti və dərslərlərin mövcud olmaması idi [6, 130].

Sonrakı dövrdə Azərbaycanın məktəb və mədrəsələrində Sədinin “Gülüstən” və “Bustan” əsərləri, “Füzuli divanı”, “Tarixi-Nadir”, “Camei-Abbas” və başqa kitablar dərslər və dərslər vəsaitləri kimi istifadə olunmuşdur. Həmin kitablar şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsinə uyğun olmasa da, milli dərslər yaradıcılığımızda ilk nümunələr kimi qiymətlidir. Azərbaycanda və bütün Zaqafqaziyada dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi və Azərbaycan dilinin bir fənn kimi tədris edilməsi bu dildə müvafiq dərslərlərin yaradılmasına şərait yaratdı. XIX əsrin əvvəllərində ana dilinə tərcümə olunmuş kitabları sırasında “Kəlilə və Dimnə”, “Ərəb dili qrammatikası”, “Dozd və Qazi” əsərləri ən geniş yayılmış dərslər kitablarıdır.

Türkməncay müqaviləsindən sonra Azərbaycanın qabacıl ziyalıları meydana gəlmiş tarixi şəraitdən istifadə edərək ana dilinin təlim dili kimi bərpa edilməsinə başlamışlar. 1830-cu ildən artıq orijinal dərslərlər yazılmışdır. Buna misal olaraq 1836-cı ildə A.Bakixanovun “Nəsihətnamə” adlı dərslər kitabını göstərmək olar. O cümlədən M.F.Axundovun 1839-cu ildə yazdığı “Əlifba” adlı dərslər Azərbaycan dilinə dair savad təlimi üçün tərtib edilmiş ilk müasir və orijinal dərslər olmuşdur [6, 133].

Azərbaycan dilində yeni üsulla dərslər tərtib etmək sahəsində ilk təşəbbüs görkəmli mütəfəkkir və pedaqoq Mirzə Fətəli Axundova məxsusdur. O, 1836-1840-cı illərdə Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi işləyərkən ana dilində dərslər yazmağa başlamış, lakin sonralar müəllimlik vəzifəsindən azad olunması ilə əlaqədar bu işi davam etdirməmişdir. Lakin “Kommunist” qəzetinin 20 iyul, 1971-ci il buraxılışında qeyd edilmişdir ki, Axundovun 1839-cu ildə yazdığı dərslər 1857-ci ildə müəllif tərəfindən “Əlifba-ye cədid” adı ilə yenidən işlənmiş, 1868-ci ildə “Əlifba” adı ilə Tiflisdə çap olunmuşdur. XIX əsrin sonlarından Azərbaycan dilində orijinal dərslər kitablarının tərtibinə başlanmışdır. Mirzə Kazımbəyin 1839-cu ildə Azərbaycan dilinin qrammatikası üzrə tərtib etdiyi ilk mükəmməl monoqrafiya 1840-cı ildən sonra Azərbaycan dili dərslərlərinin yazılmasında müəlliflərin müraciət etdikləri akademik mənbə rolunu oynamışdır. Prof. Ə. Yəqubi qeyd etmişdir ki, bu illərdə yazılan dərslərlər praktik əhəmiyyət kəsb etməsələr də, get-gedə bir-birini təkmilləşdirən dərslər nümunələri kimi gələcək müəlliflər üçün təcrübə əhəmiyyətlə malik olmuşdurlar ki, bu nümunələrdəki ümumi təkmilləşməni və inkişafı A.O.Çernyayevskinin və sonra da M.D.Rüşdiyyənin tərtib etdikləri “Vətən dili” adlı dərslərlərdə görürük. 1840-50-ci illərdə Azərbaycan dilində klassik şərlərin nəşr edilməsinə

DOI:10.30546/gdu.2023.158-162

Təbrizdə xüsusi fikir verilmişdir. 1830-1860-cı illərdə Azərbaycan dilində çap olunmuş kitabların 28 fəzidən çoxunu Füzulinin Təbrizdə çap olunmuş “Leyli və Məcnun” poeması və qəzəlləri təşkil edir.

Ə.Yəqubi qeyd etmişdir ki, XIX əsrin ortalarında Azərbaycan və Orta Asiya məktəblərində Füzulinin ana dilində yazılmış “Leyli və Məcnun” poeması və bir sıra qəzəllərindən ibarət şerlər məcmuəsinin Təbriz çapından qiraət üçün tədris vəsaiti kimi geniş istifadə edilirdi [6, 136].

1894-cü ildə M.H.Rüşdiyyənin Azərbaycan dilində yazdığı “Vətən dili” adlı əlifba dərsliyinin Təbrizdə çapdan çıxması, məktəb və maarif tariximizdə əlamətdar hadisələrdən biri hesab edilir. M.H. Rüşdiyyənin həmin dərsliyi səs üsulu əsasında tərtib edilmiş ilk əlifba kitabıdır. Azərbaycanda ilk əsaslı dərs vəsaitinin yaranması tarixi 1876-cı ildən fəaliyyət göstərən Qori seminariyası ilə bağlıdır. Qori seminariyası ziyalıların yeni nəslinin yetişməsi, onların şəxsi və Azərbaycanı yeni nəfəsli mədəniyyətin yayılması və öyrənilməsi, yeni elmi üsulların tətbiq olunması, yeni ictimai fikrin formalaşması, bir qədər sonra isə Azərbaycan intibahını həyata keçirəcək bütöv bir nəslin meydana gəlməsində müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan dilində tədris kitabının yaranması tarixi də həmin dövrlə bağlıdır. Məlumdur ki, Mirzə Şəfi Vazeh Tiflisdə dərs dediyi zaman Moskvada oxumuş, Mirzə Kazım bəy isə tələbələrindən olmuş V.V. Qriqoryev ilə birlikdə “Kitabi-türki” adlı bir dərslik 1852-ci ildə tərtib etmişdir. Lakin XIX əsrin 60-70-ci illərində həmin dərs vəsaiti mənən bir qədər köhnəliyinə və təkrar çap olunmadığına görə uzunömürlüyü ilə seçilməmişdir. Beləliklə, həm azərbaycanlı məktəbliləri dərs öyrənmək, həm də azərbaycanlı müəllimləri Ana dilində dərs demək üçün sərəncamlarında dərsliyin olmaması problemi ilə üzləşirdilər. 1881-ci ilin yanvar ayının 26-da Qafqaz canişininin təsdiq etdiyi təlimata əsasən Cənubi Qafqaz da yaşayan xalqların nümayəndələri dərslərini ilk tədrisini öz Ana dillərində almalı idilər. 1882-ci ildə A.O.Çernyayevskinin topladığı material əsasında Vətən dili adlanan dərsliyin birinci hissəsi (Vətən dili, I hissə) işıq üzə çıxmışdır. İkinci-üçüncü sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulan “Vətən dili” dərsliyinin II hissəsi (Vətən dili, II hissə) 1888-ci ildə A.O.Çernyayevskinin və Səfərəli bəy Vəlibəyovun tərtibində işıq üzə görünür.

Ümumiyyətlə azərbaycanlı müəlliflərin tərtib etdiyi ilk dərsliklərdən bəhs edərkən öncəliklə Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” kitabını qeyd etmək lazımdır. Kitab 1831-ci ildə Tiflisdə daşbasma üsulu çap olunmuşdur və ilk vətən dəsləkləri ilə yanaşı Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur. Bu kitab 1946-cı ildə İran və Şura mədəni rabitə heyəti tərəfindən Əlyazmalar İnstitutuna bağışlanan 20 farsdilli kitablar sırasında olmuşdur [1, 5].

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində elmi-pedaqoji tələblərə müvafiq yeni dərsliklər meydana gəldi. Bu dərsliklər içərisində Kazan Universitetinin professoru ,ilk elmi sərəv-nəhrini yaratmış məşhur şərqşünas alim Mirzə Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" (1839) Kazanda nəşr olunmuşdur. Əsərin ikinci nəşri “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adı ilə 1846-cı ildə çapdan çıxmışdır. Bu əsərə görə Mirzə Kazım bəy yüksək Demirov mükafatı almışdır. Alimin digər mükafata layiq görülmüş ikinci əsəri Sankt-Peterburgda çap edilmiş “ Учебные пособия для временного курса турецкого языка” kitabıdır. 1846-cı ildə nəşr edilən birinci hissəsində azərbaycan dilinin qrammatikası bəhs edilir.İkinci hissə Azərbaycan dilinin müntəxəbatıdır ki, burada eyni zamanda xətt nümunələrinə mətnlərdə verilmişdir. Mətnlər Firdovsi, Xaqani, Sədi, Zahirəddin Fəryabi, həmçinin Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasından parçalardan ibarətdir. 3-cü hissə isə rusca-azərbaycanca lüğətdir.Bu kitab nəinki Rusiyada, görkəmli şərqşünas alim Teodor Çenker tərəfindən alman dilinə təcümə olunduqdan sonra Avropada da məşhur olmuşdur (Leypsig, 1848) [7, 110].

DOI:10.30546/gdu.2023.158-162

Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan və fars dili müəllimi L.R.Budaqovun "Türk-tatar dilinin əlifbası" (1844), Tiflis gimnaziyasının müəllimləri Mirzə Şəfi Vazeh və İ.Qriqoryevin "Kitabi-türki" (1855) adlı dərslikləri xüsusi yer tuturdu. XIX əsrdə Azərbaycanda və bütövlükdə Zaqafqaziyadakı dövlət məktəblərində təhsil alan məktəblilərin bütöv bir nəsli həmin kitablardan Azərbaycan dilini öyrənmişlər. Bu əənənəsonralar Süleyman bəy Vəlibəyovun "üsuli-cədid-i-lisani-fars" və Mahmud bəy Mahmudbəyovun səs üsulu ilə yazılan "Yeni əlifba" kitabı ilə davam etdirilmiş, dərsliklər Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Abdulla Əfəndizadə, Hacı Kərim Sanılı, Əhməd Seyidov kimi müəllim-metodistlər tərəfindən daha da təkmilləşdirilmişdir.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində elmi-pedaqoji tələblərə müvafiq yeni dərsliklər meydana gəldi. Bu dərsliklər içərisində Kazan Universitetinin professoru Mirzə Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" (1839), Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan və fars dili müəllimi L.R.Budaqovun "Türk-tatar dilinin əlifbası" (1844), Tiflis gimnaziyasının müəllimləri Mirzə Şəfi Vazeh və İ.Qriqoryevin "Kitabi-türki" (1855) adlı dərslikləri xüsusi yer tuturdu. XIX əsrdə Azərbaycanda və bütövlükdə Zaqafqaziyadakı dövlət məktəblərində təhsil alan məktəblilərin bütöv bir nəsli həmin kitablardan Azərbaycan dilini öyrənmişlər. Bu əənənəsonralar Süleyman bəy Vəlibəyovun "üsuli-cədid-i-lisani-fars" və Mahmud bəy Mahmudbəyovun səs üsulu ilə yazılan "Yeni əlifba" kitabı ilə davam etdirilmiş, dərsliklər Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Abdulla Əfəndizadə, Hacı Kərim Sanılı, Əhməd Seyidov kimi müəllim-metodistlər tərəfindən daha da təkmilləşdirilmişdir [5, 4]

Nəticə

Beləliklə, XIX əsrdə ana dili dərsliklərinin tərtibi tarixini iki mərhələyə bölmək olar: I mərhələ XIX əsrin 80-ci illərini əhatə edir. Azərbaycanda və Zaqafqaziyanın bir sıra şəhərlərində təsis edilən dövlət məktəblərində Azərbaycan dilinin müstəqil fənn kimi tədris edilməsi, bu dilin bütün Qafqazda böyük rol oynaması ana dilində ilk dərsliklərin və vəsaitlərin (əlifba, oxu kitabı, sərf-nəhv və s.) meydana gəlməsinə əlverişli şərait yaradırdı. II mərhələdə, yəni XIX əsrin sonlarında K.D.Uşinskinin "Vətən dili" dərsliyi Azərbaycan dilində eyniadlı dərsliyin meydana gəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdi. Adları çəkdiyimiz dərsliklər Əlyazmalar Institutunda mövcud olan çap kitablarının və əlyazma əsərlərinin çox kiçik bir hissəsini təşkil edir. Son iki yüz il ərzində yaşayıb-yarastmış Azərbaycan ziyalılarının yazılı irsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. İnstitutda həmçinin A. A. Bakıxanovun "Qanuni Qüdsi" (Tiflis, 1831), Mirzə Kazımbəyin "Tatar əlifbası kitabı" (Qazan, 1839), Həsən ibn Mehdiinin "Ana dili" (Təbriz, 1894), Mirzə Şəfi Vazehin "Müntəxəbatı-Türki" (Təbriz, 1855) kimi daşbasma və litoqrafiyalar (köhnə çap kitabları) da var.

Ədəbiyyat

1. Əski çap kitabları kataloqu: 4 cildə. II cild. Bakı: Nurlan. 2007. -440 s.
2. Abdullayev A.B, İ.Sadiq Azərbaycanda nəşriyyat tarixi.Bakı:Gənclik, 2015.- 423 s
3. Allahverdiyev B.V . Ümumi kitabşünaslıq.- Bakı: UniPrint, 2011.-446 s
4. Fərid Ələkbərli. Orta əsr tibb əlyazmaları// Azerbaijan international.- 2000 .-N8, 2
5. Misir Mərdanovun çıxışı, Azərbaycan təhsili: yaxın keçmişə, bu günə və gələcəyə bir baxış// "Azərbaycan müəllimi".- 2009, 20 noyabr
- 6.Yəqubi Ə.R -Azərbaycanda təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təhsil və pedaqoji fikir tarixi.- Bakı: Nurlan, 2005, -627 s.
7. Данциг Б.М. Ближний Восток в русской науке и литературе. М:1973, 432 с.
8. Сикорский Н.М. Редактирование отдельных видов литературы. М: Книга, 1987.397 с.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Сафарова Севда

Резюме

В статье анализируется история создания и развития учебной литературы в Азербайджане, особенно учебников, и приводятся сведения о древних учебниках. Выясняется вопрос массовой печати учебников. В статье также говорится об определении учебников, о том, как они использовались в разные периоды и какими методами воспроизводились, об учебной печати методом литографии и литографии, об учебниках, воспроизведенных почерком. Сообщалось об учебниках, созданных в 17-19 веках. Были отмечены деятели интеллигенции, оказавшие большие услуги в области учебников в Азербайджане, и изданные ими учебники, а также проанализированы некоторые учебники. В частности, поэтапно показаны достижения в области печати учебников родного языка.

THE HISTORY OF APPEARANCE TEXTBOOKS IN AZERBAIJAN

Safarova Sevda

Summary

The article analyzes the history of the creation and development of educational literature in Azerbaijan, especially textbooks, and provides information about ancient textbooks. The issue of mass printing of textbooks is clarified. The article also talks about the definition of textbooks, how they were used in different periods and by what methods they were reproduced, textbook printing by lithography and lithography, and textbooks reproduced by handwriting. Textbooks created in the 17th-19th centuries were reported. The intellectuals who have rendered great services in the field of textbooks in Azerbaijan and the textbooks they published were reported, and some textbooks were analyzed. In particular, the achievements in the field of printing mother tongue textbooks are shown in a step-by-step manner.

Rəyçi: dos. K.Aslan.

Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi kafedrasının 14.06.23 tarixli iclasından

Daxil olma tarixi 03 iyul 2023-cü il